

## KURUMSAL YABANCILAŞMA

### Institutional Alienation

Emrah KÖKSAL\*

---

---

#### Özet

---

---

Yabancılaşmayla ilgili literatür incelendiğinde yabancılaşma kuramlarının, bireysel ve toplumsal göndermelerle kendini yapılandırmakla birlikte kurumsal boyuttaki yansımalarının ele alınmadığı görülmektedir. “Örgütsel yabancılaşma” adı altında yapılan çalışmalarda ise kurumda çalışan bireylerin, kurumlarına yabancılaşmaları ele alınmış ancak kurumun öz- yabancılaşması olarak adlandırılabilen olan “kurumsal yabancılaşma” irdelenmemiştir. Bu çalışmada, yabancılaşma kavramının kısa bir etimolojisine yer verilerek, farklı paradigmalarda yüklenen anlamları özetlenmiş, ardından, ‘yabancılaşma’ ve ‘meslek içi sosyalleşme’ kavramları birbiriyle ilişkilendirilerek “kurumsal yabancılaşma” bağlamına oturtulmaya çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ise yabancılaşma teorileri çerçevesinde kurumsal yabancılaşmadan çıkış yolları tartışılmıştır. Bu çalışmada herhangi bir kurum hedef alınmamış olup her kurumda gözlemlenebilecek olan yabancılaşma ve neticeleri tartışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Yabancılaşma, Meslek içi Sosyalleşme, Kurumsal Yabancılaşma, Sivil Otorite.

#### Abstract

When the literature regarding alienation is examined, it has been found out that while the alienation theories construct themselves with individual and social references, the institutional aspect is not taken into consideration. "Organizational alienation" of work, the work of individuals, institutions, addressing the stranger that is taken but the "institutional alienation" has not been ex-

---

\* Komiser, Yozgat Emniyet Müdürlüğü, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Doktora Öğrencisi, emrah-kok@hotmail.com  
PBD, 12(2) 2010, ss.107-123

amined. In this study, alienation to the concept of a brief to the etymology given by the different paradigms were summarized, then, the institutional reflections and results of alienation will be explained theoretically in terms of occupational socialization, the results in the alienation theory within the framework of the institutional alienation output paths will be discussed. In this study, the target without any institutions, alienation that can be observed at each institution and the results will be discussed.

**Key Words:** Alienation, Occupational Socialization, Institutional Alienation, Civil Authority.

## Giriş

Psikiyatride “şizofreni, psikoz gibi ruh hastalıklarında, kişiliksizleşme, gerçek dışıcılık, normsuzluk, yalnızlık, güçsüzlük, rol karışıklığı, umutsuzluk duygularıyla ifade edilen durum” (Budak, 2003:813), sosyolojide, “en genel anlamıyla bireylerin birbirlerinden ya da belirli bir süreç veya ortamdan uzaklaşmaları” (Marshall, 1999: 798) anlamında kullanılan ve felsefe dünyasına Hegel’le giren (Ulaş, 2002:1563) yabancılaşma (*alienation*) kavramı, Latince’de başkası, yabancı anlamındaki “*alienus*” kelimesinden türetilmiştir (Fromm, 1995a:56). Fransızca’da “*aliene*” (yabancılaşmış) ve İspanyolca’da “*alienado*” (yabancılaşmış) sözcükleri bu dillerde önceleri ‘akıl-ruh hastası’ anlamında kullanılmıştır. İngilizce’de “*alienist*” sözcüğü de ‘deli doktoru’ anlamına gelmektedir” (Fromm, 1995a:56).

Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı üzere, yabancılaşma kavramı ya bireysel ya da toplumsal içerikleriyle beraber tanımlanmış ancak bu durumun kurumsal yansımalarına dair herhangi bir işaretleme yapılmamış, “örgütsel yabancılaşma” adı altında yapılan çalışmalarda ise kurumda çalışan bireylerin, kurumlarına yabancılaşmaları ele alınmıştır (bknz: Şimşek v.d., 2006; Gökçeğöz ve Birinci, 2007). Oysaki kurumlar da, özellikle, rolleri arasında sosyal kontrol fonksiyonu olanlar, bireyler gibi yabancılaşabilmektedirler.

Bu çalışmada, yabancılaşma kavramının kısa bir etimolojisine yer verilerek, farklı paradigmalarda yüklenen anlamları özetlenmeye çalışılacak, ardından, ‘yabancılaşma’ ve (aşırı) ‘meslek içi sosyalleşme’ kavramları birbiriyle ilişkilendirilerek kurumsal yansımaları ve neticeleri irdelenerek, sonuç bölümünde yabancılaşma teorileri çerçevesinde kurumsal yabancılaşmadan çıkış yolları tartışılacaktır. Çalışmada herhangi

bir kurum hedef alınmamış olup her kurumda (özelikle, rolleri arasında sosyal kontrol fonksiyonu olan kurumlarda) görülebilecek olan yabancılaşma ve neticeleri tartışılacaktır.

## 1. Yabancılaşma Kavramına Köken Arayışı

*Oxford English Dictionary*'ye göre, 'yabancı' kelimesinin ilk kullanım tarihi 1330'dur ve başka kişi, yer, aile, ırk ya da millete ait, dışardan gelen, tuhaf anlamına gelmektedir. Hegel ve Marx'ın '*entfremdung*' (yabancılaşma) kavramının kökü olan Almanca '*fremde*'(yabancı) sözcüğünün kökü de aynıdır (Stevens, 2001:383-384).

Bell'e göre ise kavramın kökeni Greklerde aranmalıdır. Kişinin gizli ayinlerde ya da esrime anında bedeninden ayrılması Romalılarca zihinsel yabancılaşma olarak görülmekte ve toplumsal olarak da takdire şayan sayılmıştır (Demirer ve Özbudun, 1999:8).

Yabancılaşmanın kavramsal kullanımı, entelektüeller tarafından iki farklı anlam içermektedir. İlki; sosyo-psikolojik kullanımıdır. Bireyin, bir toplum veya gruptan uzaklaşması ve kendisini o topluma/gruba ait hissetmemesi durumudur. İkinci kullanımı ise psikolojik bir ton içeren felsefi kullanımıdır. Metalaşma/şeyleşme olarak özetlenir. Bireye obje muamelesi yapılması, 'şey'e dönüşmesi ve bu süreçte kimliğini kaybetmesi durumudur (Bell, 1959:933). Seamen ise yabancılaşmanın beş alternatif anlamını tespit eder: Güçsüzlük, anlamsızlık, normsuzluk, izolasyon/yalıtılmışlık ve kendine yabancılaşmadır (Seamen'den akt. Ankony, 1997:5-6).

### 1.1. Marx ve Yabancılaşma

Yabancılaşma terim olarak, sosyal bilimlerde kullanımını Marx'a borçludur. Marx, yabancılaşmayı, insanın kendi etkinliğine, etkinliğinin sonuçlarına ya da ürettiği ürüne, insanın kendi "türsel varlığı"na, içinde yaşadığı doğaya, öteki insanlara ve son olarak kendi kendisine yabancılaşması olarak, dört farklı boyutta ortaya koyar. Kısaca, yabancılaşma süreci, bir bütün olarak bireyin kendisini insan yapan özelliklerini yitirdiği bir "insanlıktan çıkma" süreci olarak anlaşılır. Bu süreç, Marx'a göre, insanın özündeki bütünlüğü parçalayan, onu tek yönlü bir duruma indirgeyen "özel mülkiyet"le birlikte başlayan bir süreçtir (Bottomore, 2001:621; Özel, 2000:73)

“Özel mülkiyet bizi öylesine aptal ve tek yanlı hale getirdi ki, bir nesnenin, ancak bizim için bir sermaye olarak varolduğunda ya da ona doğrudan sahip olduğumuzda, yediğimizde, içtiğimizde, giydiğimizde, içinde yaşadığımızda vs. kısacası onu kullandığımızda onun bizim olduğunu düşünürüz” (Marx’tan akt. Özel, 2000:73)<sup>1</sup>.

Marksist paradigmaya göre, işbölümü ve özel mülkiyet sisteminde insanlığın büyük bir kısmı, bizzat kendisinin yarattığı maddi ve kültürel nesnelere yoksun bırakılmak suretiyle yabancılaşır. Kendi malının başkasına satılması anlamında yabancılaşır çünkü birey o malın denetimini kaybetmiştir. Ücretli emek de yabancı emektir çünkü onun üzerinde de hiçbir denetime sahip değildir. Sermaye ise nesneleşmiş yabancı emektir ve toplumsal servet/sermaye insana karşı, gittikçe daha büyük oranlarda yabancı ve hükmedici hale gelir (Peffer, 2001:60-61,75-76). Soyut bir kategori olarak emek, kendi "sahibinden", insanlardan ayrılarak bir "şey"(meta) haline gelir. Dolayısıyla, bir yandan şeyler insan özellikleri kazanırken, öte yandan da insanlar arasındaki ilişkiler, şeyler arasındaki ilişkiler olarak gözükmektedir. Farklı bir ifadeyle, insanlar arasındaki ilişkiler "şeyleşirler" (metalaşır) (Lukacs’tan akt. Özel, 2000:73)<sup>2</sup>.

Kısacası, Marksist paradigmada, bu süreç, insanların ürettiği nesnelere, toplumsal ilişkilerin taşıyıcıları olarak görüldükleri, buna karşılık gerçek insanlar arasındaki ilişkilerin de şeyler arasındaki ilişkiler olarak görüldükleri bir süreçtir. Diğer bir ifadeyle, bireyler arasındaki bağ, mübadele değeri olarak dile gelmekte ve böyle bir toplumda birey, "hem kendi toplumsal gücünü, hem de toplumla olan bağını cebinde taşır" hale gelmektedir (Marx, akt. Özel, 2000:74)<sup>3</sup>.

## 1.2. Din ve Yabancılaşma

Batı düşünce sistemi içinde yabancılaşma fikri ilk olarak Eski Ahit’te sözü edilen putperestlik durumu ile ortaya atılır. Putperestliğin özünde ise tek tanrı yerine birçok tanrıya tapma değil tapınılan putların insan elinden çıkan birer nesne olması yatmaktadır (Fromm, 1995b:106). Putperestlikte, insan kendi elinden çıkma nesnelere tapmaktadır. Başka bir ifadeyle, özne olan insan kendi nesnesi karşısında nesneleşmektedir. Bu anlamda,

<sup>1</sup> Marx, K. (1973), *Grundrisse*, (trans. M. Nicolaus), Harmondsvorth, Penguin.

<sup>2</sup> Lukács, G. (1971), *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*, (trans. Rodney Livingstone), Cambridge, The MIT Press.

<sup>3</sup> Marx, (1973).

insan hem kendine yabancılaşmakta, hem de nesnesine bir irade izafe ederek nesnesine karşı yabancılaşmaktadır.

Bu anlayış çerçevesinde, insanın, kendisiyle ilişkiye “başkası” dolayısıyla girmesi, yabancılaşmanın sebebi olarak tanımlanır. Ama burada asıl mesele “başkası” meselesi değil, bu “başkasının” insan elinden çıkma ve/veya insanın ona yüklediği güç sebebiyle bahsettiği yerdir. Bu süreç, insanın kendisine tanrısal vasıflar izafe etmesiyle, kendisini putlaştırması veya temsil ettiği güçle özdeşleştirilmesi şeklinde de işleyebilir. Her iki durumda da insan ya kendi yarattığı putun altında ezilerek kendisine ve nesnesine karşı yabancılaşmakta ya da kendi üstüne kıvrılarak, kendi ağırlığı altında ezilerek kendisine, hemcinslerine ve temsil ettiği güçle karşı yabancılaşmaktadır.

Eski Ahitte bahsi geçen Abraham ise ailesinden, milletinden, milletinin dininden kopmuş, yersiz, yurtsuz bir göçebe olarak yabancılaşmış insanın simgesi olarak tanımlanır. Kendine yabancılaştığından kendi içindeki tüm iyi şeyleri yabancı bir mutlak varlığa yansıtır. Bunun karşılığında adının İbrahim’e dönüşmesiyle simgelenen yeni bir kimlik edinir (Schaar’dan akt. Demirer ve Özbudun, 1999:9)<sup>4</sup>. Bu anlamda, Hegel’in yabancılaşma kuramının aksine, insan kendine yabancılaşmış tanrı değil, tanrı kendine yabancılaşmış insandır (Feuerbach’dan akt. Bottomore, 2001:622) Bu yaklaşım, insanın kendinden menkul bir ahlak anlayışı olabileceği ve bunun genelleştirilebileceği iddiasında olan hümanizmden beslenmektedir. Bu yaklaşım Abraham’ın neden milletinden/toplumundan uzaklaştığını göz ardı etmektedir. Aslında, söz konusu olan, zaten yalnız/yabancı olanın yalnızlaşma/yabancılaşma sürecidir: “Yabancılaşmadan yabancılaşma”.

İslam dininde ise, yabancılaşma kavramı birbirine zıt ama birbirini de dışlamayan iki farklı anlam örgüsü içinde kullanılmaktadır:

Birinci yaklaşımda, yabancılaşma kavramı Âdem’in yeryüzüne inişi çerçevesinde ele alınır. Bu bağlamda asıl yurdundan çıkarılan insanoğlunun/âdemoğlunun “gurbet” hissidir, yabancılaşma. Yani ait olunan yurda ilişkin derin hasret duygusudur. Bu yaklaşımda yabancılaşma, Marksist teorinin aksine, insandaki yaratıcılığın amili olarak görülür. Sanat bu anlamda yabancılaşma duygusunun ürünüdür. Yabancılaşma, tanrıdan kopma, ondan uzak ve ayrı düşmedir. Ayrıca, insanın bu gurbet duygusu-

<sup>4</sup> Schaar, J. (1961), *Escape from Authority*, New York, Basic Books.

nu içinden atmaması da Peygamber vasıtasıyla tavsiye olunur: “Müminin dünya hayatı çölde yolculuk yapan birinin bir ağacın altında dinlenmesine benzer” (akt. Bulaç, 1995:198-205). Bu çerçevede, Müslüman çağın mantık örgüsünün dışında bir zihin yapısına sahip olmalıdır, diğer bir ifadeyle çağın isteklerine yabancı olmalıdır. İslam’ın temel kavramlarından olan “tebliğ” de ancak yabancılaşmış Müslümanlar tarafından yerine getirilebilir (Özel, 1998:78-81). Bu yaklaşım çağına yabancılık hissetmeyenin çağa bir teklifi olamayacağı düşüncesinden beslenir.

İkinci yaklaşıma göre ise yabancılaşma kavramı İslam dininin temel kavramlarından olan “fitrat” etrafında ele alınır. Fitrat, İslam dini üzerine olmak, insanın varoluşunu buna tahsis etmesi ve bunu sürekliliğe kavuşturması olarak anlaşılmaktadır. Bu anlamda, şirk durumu müslümanın yabancılaşması durumuna tekabül eder ve puta tapıcılıktan tevhide yönelme yabancılaşmaya karşı ilk insani tavır olarak görülür. Çünkü Peygamber sözüne göre “doğan her çocuk fitrat üzerine doğmaktadır. Sonra ebeveynleri onu, ya Yahudi, ya Hıristiyan, ya Nasranî ya da Mecusi yapmaktadır”. “Günah” kavramı da bu anlamda insanın fitratından bir sapması, yabancılaşması, “tevbe” ise fitratını unutmayan insanın özüne dönüşü, yabancılaşmadan yabancılaşması olarak yorumlanabilir (Kılıç, 1995:133-150).

Yukarıda bahsedilen iki yaklaşım birbirini dışlamamakta aksine, biri diğerinin anlamını kuvvetlendirmektedir. Günahı, insanın fitratı aleyhine işlenen bir suç olarak kabul eden ikinci yaklaşım, gurbet hissi, asıl yurda duyulan hasret, dünyada garip bir yolcu olmayı öngören birinci yaklaşım kabul edilmeksizin anlam kazanamaz. Çünkü, asıl dünyaya hasretlik kaygısı olmayanın, günah kaygısı yoktur. Farklı bir ifadeyle, bu yaklaşıma göre, dünyaya yabancılaşmayanın fitratına yabancılaşmak gibi bir problemi yoktur.

## 2. Meslek içi Sosyalleşme ve Yabancılaş(tır)ma

Cerrah (1998(a); 1998(b); 1998(c); 2000; 2002; 2005; 2006.), yoğun meslek içi sosyalleşme süreci içinde görev yapan kurumların (özellikle, rolleri arasında sosyal kontrol fonksiyonu olanlar, özelde ise kolluk kuvvetlerinin) özelliklerini, kendilerini ülkenin tek sahibi ve koruyucusu olarak görebilme, vatan ve milletin âli menfaatlerini koruma adına yanlışlar yapma, biz ve onlar veya dost-düşman ayırımına gitme, ülkenin tüm sorunlarını kendi mesleki yaklaşımı ile değerlendirme (meslek merkezli

yaklaşım), kendilerini rejimin tek güvencesi olarak görme şeklinde tespit eder. Bunlara ek olarak kendi içlerinde geliştirdikleri mesleki değer ve ilkeleri toplumun tamamına dayatma eğilimi, kurumsal paranoya (*institutional paranoia*), kendisini demokrasinin tek teminatı olarak görme, etrafında olan olaylara sıradan bir insandan daha şüpheci bakma, potansiyel suçlu yaratma psikolojisi, hemcinsinin, içinde yaşadığı toplumun ötekileştirilmesi/yabancılaştırılması, toplumdan uzaklaşma ve müteakiben meydana gelen yabancılaşmayı da yine meslek içi aşırı sosyalleşmenin neticeleri olarak yorumlar.

Yabancılaşma, yabancı olma hali, modern toplumlarda aşırı “işbölümü” ile birlikte, toplumun bütün bireyleri tarafından farklı düzeylerde yaşanabilmektedir. İş bölümünün bir diğer boyutu ise Bauman’ın (2003) tespitleriyle, mesleki sosyal ortam olarak adlandırabileceğimiz, bürokratik işbölümü, emir-komuta hiyerarşisi, kurumsallaşmış ödül-ceza sistemi, grup kimliklerinin tutunduğu, kendilerini kontrol eden, ağ, çevre ve zincirlerle desteklenen/beslenen faaliyetler bütünü olarak özetleyebileceğimiz, aidiyet unsurlarıdır (Bauman, 2003:126-127). Bu bağlamda, Cerah’ın tespit ettiği aşırı meslek içi sosyalleşmenin sonuçları, yabancılaşmanın sebep ve sonuçları olarak da okunabilir. Çünkü yabancılaşmadan aidiyet unsurları olmaksızın, aidiyetten de yabancılaşmanın unsurları olmaksızın bahsedilemez. Gerek düşman olarak/yabancı olarak konumlandırma anlamında “öteki”, gerekse Levinasvari, elini uzatacağın, o olmaksızın varolamayacağın veya varlığını anlamlandıramayacağın “öteki” olmaksızın bir kimlik inşası, ontolojik olarak olmasa bile epistemolojik/sosyolojik olarak mümkün değildir.

### **2.1. Ülkenin Tek Sahibi ve Koruyucusu Benim**

Marx, özel mülkiyetinin yabancılaşmış emek, yani yabancılaşmış insan, yabancı kılınmış emek, yabancı kılınmış yaşam, yabancı kılınmış insan kavramından doğduğunu (www.alinteri.org, 2006) ifade ederek özel mülkiyetle yabancılaşma arasındaki karşılıklı ilişkiye işaret eder. Aşırı meslek içi sosyalleşme, toplumun, daha uygun bir ifadeyle, toplumsal sermayenin, kurumun özel mülkiyeti olarak algılanmasına yol açabilmekte, başka bir ifadeyle halk artık kendi gereksinimleri için değil kendisine dışsal olarak dayatılan ihtiyaçların karşılanmasının bir aracı olarak algılanabilmektedir (Marx, 2003:25; Lukes, 1998:113).

Marx'ın paranın emeğin temsilcisi iken zamanla emekle bağlantısını koparıp insanların arzularının nesnesi haline geldiğini söylediği gibi, Baudrillard (1998a) da ikonalar örneğini verir. Hıristiyanlığın ilk yıllarında, tanrıyı temsil etmek ve hatırlatmak üzere ikonalar yapılır. Ancak bu simgeler ve hatırlatıcılar zamanla tapınmanın nesnesi haline gelir ve putlaşır. Böylece tanrı ile insan arasına girerek hakikatin örtülmesine sebep olurlar. Bunu Baudrillard (1998a), “simulakrlar” olarak kavramsallaştırır.

Göksu'nun (2002) yabancılaşma olgusunu, amaçlarla araçların birbirine karıştırılması şeklindeki kısa ama kapsayıcı kavramsallaştırması ile Baudrillard'ın (1998a) simulakr yaklaşımı tek ufukta birleştirildiğinde şu tespitte bulunulabilir; meslek içi dayanışma ve toplumdaki uzaklaşmayla birlikte (Cerrah, 2000) meydana gelen yabancılaşma sonucunda, kurum, gerçekle bağını kopartmış olarak kendisini tanrısal bir mevkide görebilmekte, bu anlamda, devletin hatırlatıcısı/göstereni olan kurumlar, meslek içi sosyalleşmeyle birlikte kendisini tapınmanın öznesi haline getirerek çift taraflı bir yabancılaşma yaşarlar. Kurum hem varoluş gayesine/amacına yabancılaşır (kendisine yabancılaşma) hem de topluma karşı yabancılaşır. Çünkü, kurum yabancılaşmaksızın, kurumsal amacını ancak kendisini araç görmekle gerçekleştirebilir. Buradan hareketle yabancılaşmaya diğer bir sebep olarak, kurumun misyon ve vizyonunun net sınırlarla çizilmemiş olması (en azından teamülde) ya da yoğun bir sembolik sermaye sağlayacak kadar geniş tanımlanmış olması olarak da ortaya konabilir. Yoğun sembolik sermaye kurumun pratiklerinde istismara açık bir imkân sunmaktadır. Göstergibilimsel (semiyoloji) terimlerle; *metafor-yoğun (sembolik sermayenin zenginliği) bir tanım, kurumun olur olmaz her şeyi göstermeye başlaması daha doğrusu her şeyin kurumu göstermesi bir hiper-gösterilen (hiper-gösteren değil) haline dönüştürülmesi, yani bir ifadenin, özellikle bir ilkeyi formüle eden bir ifadenin, bir sembolün veya bir kurumun her anlama gelecek şekilde göstergesel genişliğe, giderek bir patlamaya uğratılması (putlaştırılması) onun gerçek anlamından, gerçek işlevinden uzaklaştırılmasının en geçerli yollarından biridir. Burada kurumun bir hiper-gösterilen olarak her anlama getirilmesi herhangi bir noktasal anlam için onu işlevsiz kılmanın iyi bir yoludur. Kurum, aslı görevini yerine getirmesi gereken yerde, salt kendine atfedilen hiper-özelliklerin metafizik ağırlığı altında işlevsiz kalabilmektedir. Olur olmaz her şeyi çözmesi istendiği andan itibaren, bir hiper-gösterilen olarak kurumun kuvvetleri onkolojik bir sürece tâbî olmak zorunda kalır ve göstergesel yönü giderek tamamen, kanser hücreleri gibi, gereğinden ve vazifesinden fazlasını yapmaktan dolayı hiç bir işe yaramamaya başlar. Yani herhangi bir şey üzerinde yapılan aşırı vurgu giderek o şeyin hisse-*



*dilmesini önlemektedir. Diğer bir ifadeyle sorun kurumun tamamlanmamış bir proje olması, ideallerinin gerçekleşmemiş olması değil bilakis aşırı gerçekleşmiş olmasından kaynaklanan\** (Aktay, 1999; Baudrillard, 1998a) bir yabancılaşmadır.

Sonuç itibariyle, kurum, varoluş gayesinin dışında işlev gör(dürül)mesi ya da varoluş gayesinin, hayatın her alanını kapsayacak kadar genişlet(il)mesinden dolayı, hem kendine yabancılaşmakta hem de içinde bulunduğu toplumun karşısına yabancı bir varlık olarak çıkmaktadır.

## **2.2. Metafizik Savaş**

Carl Schmitt'in (2006), “ne zaman ki bir devlet düşmanıya “insanlık” adına savaştığını iddia ederse, bu insanlık uğruna yapılan bir savaş değil, herhangi bir devletin askeri rakibi karşısında evrensel bir kavramı gasp etmeye çalıştığı bir savaştır” (Schmitt, 2006:74-75; Arslan, 2002:14) tespitleri kurumsal yabancılaşma kavramımıza da ışık tutar niteliktedir. Devlet kavramını, kendisini ülkenin tek sahibi olarak gören “kurum” anlamını, askeri rakip kavramını da kurumun kendisi dışındaki bir kurum ya da ideoloji anlamını da içine alacak şekilde genişlettiğimizde karşımıza şu tespit çıkacaktır: ne zaman ki bir kurum vatandaşıyla insanlık adına, vatan ve milletin âli menfaatleri adına savaştığını iddia ederse, bu insanlık uğruna yapılan bir savaş değil herhangi bir kurumun kendi içinde geliştirdiği mesleki değer ve ilkelerinin, rakipleri karşısında daha doğrusu, bu değer ve ilkeleri hayatlarının merkezine almayanların karşısında evrensel bir kavramı gasp etmeye çalıştığı bir savaştır, bir sosyal kontroldür.

Ancak burada savaş/sosyal kontrol, yasal yapılar tarafından düzenlenmek yerine, kendi yasal çerçevesini kurmak ve dayatmak suretiyle düzenleyici hale gelebilmektedir (Hardt ve Negri, 2004:42). Aslında Schmitt'e göre, “insanlık” da insanları kandırmak niyetiyle kullanılan “emperyalist yayımcılığın etkili bir ideolojik aracı”dır (Schmitt'den akt. Arslan, 2002:14). Demokratik toplumun kurum tarafından kuruma karşı korunmaya ihtiyaç duyduğu (Arslan, 2002) gerçeği ters yüz edilerek, toplumun, topluma karşı, kurum tarafından korunması gerektiği ya da

\* *İtalik olarak işaretlenen bölüm, Yasin Aktay'ın (1999) farklı bir kavram için yaptığı tespitlerin kurumsal olana uyarlanmış halidir.*

kurumun, topluma karşı, kurum tarafından korunması gerektiği gibi paradoksal değil absürd/yabancı bir durum ortaya çıkmaktadır.

Oysa, demokratik toplumlarda devletin/kurumun, toplumu kontrol etmesinden ziyade toplumun, devleti ve kurumlarını kontrol etmesi/denetlemesi ve devletin, toplumun siyasal kararlarına tabi ve onun hizmetinde olması esastır (Cerrah, 2002:153).

### 2.3. Dost-Düşman Tanımlaması: Öteki-leş(tir)me

Kurumsal yabancılaşmanın diğer bir boyutu Bauman'ın (2000) tespitleriyle yorumlanabilir: Varlık sebebine yabancılaşan kurum, içinde bulunduğu toplumu tarihsel mirasına aykırı olarak, yabancılaştırma faaliyeti ile kendi yabancılaşmasının meşruiyetini arama yollarına gidebilmektedir.

Bauman'ın (2000:29) tespitleriyle tüm toplumlar/kurumlar yabancılar yaratır ancak her toplum kendi yabancı türünü, kendine has yollarla yaratır. Eğer yabancılar dünyanın bilişsel, ahlaki veya estetik haritasına uymayan insanlarsa her toplum yabancılar yaratır. Meslek içi aşırı sosyalleşmeyle\* birlikte kurum, kendi bilişsel/ideolojik, ahlaki ve estetik değerlerini toplumun tamamına dayatma eğilimine girebilmektedir. Çünkü yukarıda da ifade edilmeye çalışıldığı üzere kurum kendi yabancılaşmasının bedelini topluma ödeterek meşruluğunu sorgulanamaz kılmak istemektedir. Bu eğilim Bauman'ın (2000:31-33) ifadeleriyle iki şekilde işleyebilir; biri *antropofajik*, diğeri ise *antropoemiktir*:

Yabancıları yutarak işleyen *antropofajik* süreçte, bireyin kuruma benzetilmesi yani yabancılaştırılması söz konusudur. Bu asimilasyon stratejisinde kendi düzenine uymayan tüm gelenek ve bağımlılıkları yasaklamak ve kendi üçlü (bilişsel, ahlaki, estetik) haritasını dayatma söz konusudur. Diğeri ise kusmak şeklinde işleyen *antropoemik* süreçtir. Yani, kendi dünyalarının dışına itmek ve bunların içerdekilerle tüm iletişimlerini kesmek.<sup>5</sup> Burada yabancılaşmaya karşı olarak bireyin tercihleriyle oluşturduğu kendi kimliğine atıf yaparak verdiği varlık mücadelesi

\* "...meslek mensupları uzun çalışma saatleri içerisinde ve çoğunlukla kendi meslektaşları ile birlikte olurlar...ağırlıklı olarak toplumdaki uzak ortamlarda gerçekleşen görev sürelerine ilave olarak bir de görev dışı yaşamın büyük bir bölümünün meslek mensuplarıyla beraber yaşanması meslek mensupları arasında zamanla bir tür mesleki dayanışma doğurmaktadır... (Bunlara ek olarak) yaralanılan lojman, makam aracı, servis aracı, sosyal tesisler ve lokaller... mesleki sosyalleşmeyi doğurmakta ve toplumdaki soyutlayarak uzaklaştırmakta ve bu durum yabancılaşmayı doğurmaktadır" (Cerrah, 2007).

<sup>5</sup> Konunun (daha iyi) anlaşılmasına yönelik örnekler için bkz: (Cerrah, 2005).

yerini, dayatılan bir kimliği edinmeye bırakır. İstinat noktası olan kimlikler/görüşler ise indirgenir, zayıflatılır ve bastırılır (Bauman, 2006:121) ve halkın/yabancımanın aynı zamanda onu dışlayan bu sürece katılması istenir (May, 2000:56). Çünkü kurum yabancılaştığını kabul etmek yerine toplumun yabancılaştığını iddia etmektedir. Giriş kısmında ifade edilmeye çalışıldığı üzere, bu durum Fromm'un verdiği tanımla örtüşmektedir: Fransızca'da "*aliene*" (yabancılaşmış) ve İspanyolca'da "*alienado*" (yabancılaşmış) sözcükleri bu dillerde önceleri 'akıl-ruh hastası' anlamında kullanılmıştır. İngilizcede "*alienist*" sözcüğü de 'deli doktoru' anlamına gelmektedir" (Fromm, 1995a:56). Tıpkı delinin kendi deliliğinin kabul etmek yerine etrafındaki insanların deli olduğunu ya da yanlış yaptıklarını zannetmesi gibi bir durumdur, söz konusu olan.

Unutulmamalıdır ki; kurumsal yabancılaşma neticesinde, artık dışarıdakiler/yabancılar için yasak bölge/girilemez bölge olan alan, içeride dışarıya yabancılaşmış olanlar için ise çıkılmaz bölgeye dönüşmektedir (Bauman, 2001:175). Dost/Düşman ayırımının yerini ise aslında bizden olanlar (insan olanlar) ve insan olmayanlar ayırımı almıştır. Çünkü gerek içeride gerekse dışarıda yürütülen bir savaş değil, bir cadı avıdır. Cadı ya özel olarak inşa edilmiş tımarhanelerde sürekli alı konulmalı ya yapılacak işkencelerle insanı cadılaştıran kötü ruh bedenden çıkartılmalı ya da yakılarak öldürülmelidir.

Özetle, her şeyin ve herkesin uymak zorunda olduğu bu "totalizasyon" biçiminin bedeli yabancılaşmadır. Çünkü, Horkheimer ve Adorno'nun ifade ettiği biçimiyle, insanlar, üzerinde erk uyguladıklarından yabancılaşarak (ve tabii kendilerine de yabancılaşarak) erklerinin artmasının bedelini ödemektedirler (May, 2000:37).

#### **2.4. Kurumsal Paranoya (Institutional Paranoia)**

Bir kurumun "kendi mensupları dışındakilere güvenmeyip, hatta onları potansiyel suçlu olarak görme duygusunun bir kuruma hâkim olması" (Cerrah, 2005) anlamında "kurumsal paranoya" giderek bir "toplumsal paranoya" yaratma tehlikesini içinde barındırmaktadır. Çünkü yukarıda ifadelendirilen üçlü (bilişsel, ahlaki, estetik) harita gizlilik<sup>6</sup> içinde belir-

<sup>6</sup> Bauman, "gizlilik stratejisinin" (devlet sırrı), gizlilik perdesini açma/belirleme hakkı olan az sayıda insanın diğerleri üzerinde ayrı bir "üstünlük" kazanmasını ve bu uygulamayla birlikte karşılıklı ilişkideki ("biz" ve "onlar") asimetrisinin daha da derinleşeceğini, netice vereceğini tespit eder. bknz: (Bauman, 2004, 186).

lenmekte, bu gizlilik/müphemlik ve bilişim teknolojisindeki gelişmelere paralel olarak, gözetimin, hayatımızın her odasına girilebilmesi (Cerrah, 2002:146) (ihtimali) sebepleriyle, artık hiç kimse güvende değildir ve herkes haddini aşma ya da bozgunculukla suçlanma ihtimaliyle karşı karşıyadır (Bauman, 2000:30). “Şiddetin gerçekleşmesine değilse bile olasılığına maruz bırakılan” (Butler, 2005:36) bireyler, kendilerinden ne beklenildiğini ve başkalarından ne beklenebileceğini/talep ed(ile)ebileceğini bil(e)meyerek, kendi evlerinde ve kendi semtlerinde bir yabancıya/düşmana dönüşür ve karşısındakini de düşmana dönüştürür (Furedi, 2001:148). İronik olan, bu durumun gerçek düşmanlar yaratması ve/veya gerçek düşman için uygun bir ortam yaratmasıdır. Müphemlik deneyimi kurumsal/ulusal bir deneyim haline geldikçe, bu durumdan kurtulma ihtimali zayıflamakta (Bauman, 2003:129) ve bu gerilim, güçsüzlük, anlamsızlık, normsuzluk ve izolasyon/yalıtılmışlığı netice vermekte, paranoyanın hakim olduğu toplumsal zeminde birey kendisine, türüne, etkinliğine, ürününe ve içinde yaşadığı topluma da yabancılaşmaktadır.

Kurumsal iktidar tarafından inşa edilen düşman imgesinin hayaletimsi sonsuzluğu üzerinden, düşmanın tehdit ediciliği savıyla, zorunluluklar alanı ve bir tür meşruiyet biçimi üretilerek düşman imgesinin tehdit ediciliği örtbas edilmeye çalışılır (Butler, 2005:48; Beck, 1999:129-131). Sonuç olarak, kurumsal paranoya ile birlikte meşruiyeti kendinden menkul, sorgulanamaz sürekli olağanüstü tehlikeli bir durum/potansiyel bir durum yaratılmış olunur (Agamben, 2003:62). Herhangi bir potansiyel tehditten korunmanın en emin yolunun bu durumun gerçekleşmesinden kaynaklanacağına farkında olan kurumsal iktidar bunun hiçbir zaman gerçekleşmemesi için soyut çerçevelerden hareketle bu duruma süreklilik kazandırır. Çünkü “tehdidin gerçekleşmesi aynı zamanda tehdit etmeyişinin de gerçekleşmesidir” (Güzel, 2001:54). Diğer bir ifadeyle, potansiyel içinde sürekliliği barındırırken kendisini gerçekleştirmek suretiyle bu kapasitesini bitirir/yitirir.

Sonuç olarak; yabancılaşan kurumun bakışının örgü(t)lenişi bir “felaket oyunu/senaryosu olarak bedenleşiyor ve kitlelerin kamuoyu yoklamalarına ve tahminlerine bulaştırdığı arkaik mikroplara karşı açılmış tıbbi-politik bir savaş yani estetik/plastik cerrahi girişimi, bir tasfiye stratejisi olarak belirginleşiyor” (Baudrillard, 1998b). Özetle, denilebilir ki; kurumsal yabancılaşma aslında “kendi organlarını yutan” kurumun “hukuki-politik sefaleti”dir. Kurumun “herhangi bir hukuksal makama değil kendi işinin ya da performansının niteliğine başvurmasıdır” (Baudrillard, 1998b) kurumsal yabancılaşma.

## Sonuç

Yukarıda kurumsal yabancılaşmanın sebep ve sonuçları olarak okunabilecek olan; kendini ülkenin tek sahibi ve koruyucusu olarak görme ve neticesinde dost-düşman ayırımına gitme, her ikisinin sebep ve sonucu olan kurumsal paranoya ve bu paranoyadan hareketle açılan metafizik savaşta, yurttaş kesim ve kendisi dışındaki tüm kurumlar düşman ilan edilmek suretiyle dışlanarak içlenmekte, içlenerek dışlanmakta (Agamben, 2001; Agamben, 2006; Bezci, 2006:39) yani siyasetten arındırma ve hukuktan askıya almak suretiyle politik bir figüre indirgenmektedirler. Çünkü yabancılaşan kurum, hukuksal söylemden ve sosyolojik verilerden bağımsız, kendilerine ait bir söylem ve kendilerine ait bilgi alanları yaratırlar. Tam tersi, hukuksal-sosyolojik söylemden bağımsız oluşturulan söylem ve bilgi alanları kurumun yabancılaşmasını içinden çıkılmaz bir hale sokar. Bu durum günümüzde hem hukuk alanının dışında bir alanda yaratmakta hem de giderek hukuk alanını ve yasanın yargılama usullerini istila etmektedir.

Belirtilmesi gereken diğer bir husus da, yabancılaş(tır)ma neticesinde ortaya çıkan dost/düşman ikiliğine dayanan söylem biçimlerinin iki tarafa da karşı çıkabilmeye imkan veren tüm duruşları, herhangi bir üçüncü alan(lar)ı bertaraf ederek, savunulamaz hale getirmesidir (Butler, 2005:20). Barthes'in (1998) dediği gibi, "... her öteki aynıya, benzerlere indirgenir en sonunda eşitlik sağlanınca kaldırılıp atılır". Üçüncü bir alandan yapılan her konuşma "tek bir sembolik hamleyle" (Butler, 2005:21) ikili alandaki benzeri bir söylemle eşitlenerek ortadan kaldırılır.

Kurumsal yabancılaşmadan yabancılaşmanın yöntemi ise kısaca "halkın yönetimi olarak tanımlanabilecek demokrasi ve onun sahibi ve koruyucusu olan sivil toplum ve onun tüm kurumlarıdır" (Cerrah, 2006). Çünkü, yukarıda bahsedilen totaliter eğilimler Bauman'ın (1978) tespitleriyle; yabancılaşmanın tezahürlerindedir; demokrasi ise monarşinin gizlediği şeyi ortaya koyar. Monarşi insanların asalet ve isteklerinin yabancılaşmış bir yabancı gücün eline geçtiği süreçtir. Bir sosyal kurum soyut bir biçimde kendi hakkına sahip bir varlık olarak kendi varlık ve özelliğini otonom kurallara bağlayan bir biçimde ortaya koyarsa bunun arkasında "tarihi bir yabancılaşmanın" varlığından, kurumun gücünü, kendi doğal kuruluşuna karşı kullanan bir dönüşümden şüphe edilmelidir. Politik bir toplumun gerçek karakterinin anlaşılması için demokratik yönetimdeki devletin (kurumun) otonomisinin çözülmesi, devlete karşı zit-

lık ile farklı varlıklar haline gelen devlet/kurum ve sivil toplum ayrımının yok edilmesi gereklidir (Bauman, 1978).

Yukarıda açıklanan nedenlerden dolayı, hizmet sunan kurumların, siyasilerin/halkın yönetiminden/ denetiminden çıkartılarak özerkleştirilmesi yani kendi denetimini kendisinin veya kendi benzeri bir kurum/otoritenin yapması (Cerrah, 1998(a):36; Cerrah, 1998(b):56; Cerrah, 2000:116, 130) yabancılaş(tır)mayı perçinleyecektir. Çünkü yabancılaşma problemiği, insanın tanrı yaratmasından ziyade, paradoksal olarak, kendisini bir tanrı olarak yaratması ve/ya kendi benzeri bir tanrı yaratması (*antropomorfizm*) olarak okunmalıdır. Kurum kendi tanrısını yani gözetleyenini kendi benzeri bir yapılanmadan farklı olarak yapılandırmadığı sürece yabancılaşmadan kurtulamaz. Bu bağlamda kendi üstünlüğünün değil sivil otoritenin üstünlüğünün benimsenmesi ve neticesinde ortaya çıkacak şeffaflık ve hesap verebilirlik, tanrısal bir mevkinin getirdiği eleştirilemezlik zincirini kırmanın ilk ve en önemli adımudur.

### Kaynakça

- Agamben, Giorgio, (2001), *Kutsal İnsan*, (çev. İsmail Türkmen), İstanbul: Ayrıntı.
- (2003), ----- “İstisnai Durum, Hukuk Devleti ve Saf Şiddet: Siyasal Olanın Özü”, (çev. D.Naci Kadızade), *Tezkire*, S.34, ss.61-69.
- (2006), ----- *İstisna Hali*, (çev. Kemal Atakay). İstanbul: Otonom.
- Aktay, Yasin, (1999), “Cumhuriyet: Bir Hiper Gösteren”, *Tezkire*, S.16, ss. 5-22.
- Ankony, Robert Camile, (1997), *The Impact of Alienation on Police Officers' Sense of Mastery and Their Subsequent Willingness to Participate in Proactive Enforcement*, Wayne State University, Detroit, Michigan, USA.
- Arslan, Zühtü, (2002), “Rousseau'nun Hayaletleri: Yeni Devlet Eski Söylem”, *Doğu-Batı*, S.21, ss.11-29.
- Barthes, Roland, (1998), *Çağdaş Söylemler*, (çev. Tahsin Yücel), İstanbul: Metis.
- Baudrillard, Jean, (1998a), *Simulakrlar ve Simülasyon*, (çev. Oğuz Adanır), İzmir: Dokuz Eylül.

- (1998b), ----- *Kötülüğün Şeffaflığı*, (çev. Işık Ergüden). İstanbul: Ayrıntı, 2.Baskı.
- Bauman, Zygmunt, (1978), *Hermeneutics and Social Science: Approaches to Understanding*, London: Hutchinson.
- (2000), ----- *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, (çev. İsmail Türkmen), İstanbul: Ayrıntı.
- (2001), ----- *Parçalanmış Hayat*, (çev. İsmail Türkmen), İstanbul: Ayrıntı.
- (2003), ----- *Modernlik ve Müphemlik*, (çev. İsmail Türkmen), İstanbul: Ayrıntı.
- (2004), ----- *Sosyolojik Düşünmek*, (çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı, 4.Baskı.
- (2006), ----- *Küreselleşme, Toplumsal Sonuçları*, (çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı, 2.Baskı.
- Beck, Ulrich, (1999), *Siyasallığın İcadı*, (çev. Nihat Ülner), İstanbul: İletişim.
- Bell, Daniel, (1959), "The "Rediscovery" of Alienation: Some Notes along the Quest for the Historical Marx", *The Journal of Philosophy*, Vol. 56, No.24, pp.933- 952.
- Bezci, Bünyamin, (2006), *Carl Schmitt'in Politik Felsefesi*, İstanbul: Paradigma.
- Bottomore, Tom, (2001), *Marksist Düşünce Sözlüğü*, İstanbul: İletişim, 2. Baskı.
- Budak, Selçuk, (2003), *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat.
- Bulaç, Ali, (1995), *İnsanın Özgürlük Arayışı*, İstanbul: İz, 4. Baskı.
- Butler, Judith, (2005), *Kırılğan Hayat, Yasın ve Şiddetin Gücü*, (çev. Başak Ertür), İstanbul: Metis.
- Cerrah, İbrahim, (1998a), "Güvenlik Hizmetleri ve Demokratikleşme", *Liberal Düşünce*, C.3, S.12, ss. 36-46.
- (1998b), ----- "Güvenlik Hizmetleri ve Demokratikleşme: Demokratikleşmenin Güvenlik Hizmetlerine Yansımasında İngiltere Örneği ve Türk Polisinin Çağdaş Yapılanması İçin Alınabilecek Dersler", *Polis Bilimleri Dergisi*, C.1, S.2, ss.55-71.

- (1998c), ----- “Güvenlik Hizmetlerine Sivil Katılım ve Sapma Davranışlarının Analizi: Türkiye Örneği”, *Polis Bilimleri Dergisi*, C.2, S.7-8, ss. 111- 134.
- (2000), ----- Sosyal Yapı ve Polis Alt-Kültürü: ‘Sosyal Yapı’ ve Meslek içi Sosyalleşmenin Türk Polis Alt-Kültürü Oluşumuna Etkileri”, İbrahim Cerrah ve Emin Semiz (Der.), *Yirminci Yüzyılda Polis: Temel Sorunlar- Çağdaş Yaklaşımlar*, Ankara: Sibel.
- (2002), ----- “Bilişim Teknolojileri ve Etik: Bilişim Teknolojilerinin Güvenlik Hizmetlerinde Kullanımının ‘Etik Boyutu’ ve ‘Sosyal Sonuçları’”, *Polis Bilimleri Dergisi*, C.4, S.1-2, ss. 137- 155.
- (2006), ----- “İç Güvenlik Sektörünün ‘Zihinsel Modernizasyonu’: İç Güvenlik Tehdit Algılamasının ‘Meşruiyeti’ ve Sektörün ‘Demokratik Gözetimi’”, <http://www.sucveceza.com/yazi-105.html>, (Erişim Tarihi: 17.11.2009).
- (2006), ----- “İç Güvenlik Sektöründe ‘Zihinsel Modernizasyon’ ve ‘Demokratik Gözetim’ Mental Modernization and Democratic Oversight of Security Sector”, *Ders Notları*.
- (2007), ----- “Güvenlik Personelinde Sosyalleşme & Avrupa Polis Etiği Kuralları”, *Ders Notları*.
- Demirer, Temel ve Özbudun, Sibel, (1999), *Yabancılaşma*, Ankara: Öteki, 2.Baskı.
- Furedi, Frank, (2001), *Korku Kültürü*, (çev. Barış Yıldırım), İstanbul: Ayrıntı.
- Fromm, Erich, (1995a), *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, (çev. Bozkurt Güvenç) Ankara: Gündoğan.
- (1995b), ----- *Marx’ın İnsan Anlayışı*, (çev. Kaan H. Ökten), İstanbul: Arıtan.
- Gökçeğöz, Fazlı; Birinci, İhsan, (2007), “Örgütsel Yabancılaşma”, [http://www.polis.gov.tr/egitim/dergi/eskisayi/37/web/makaleler/Fazli\\_GOKCEGOZ-Ihsan\\_BIRINCI.htm](http://www.polis.gov.tr/egitim/dergi/eskisayi/37/web/makaleler/Fazli_GOKCEGOZ-Ihsan_BIRINCI.htm), (Erişim Tarihi: 14.12.2007).
- Göksu, Turgut, (2002), “Maslow’un İhtiyaçlar (Güdüler) Piramidi ve Polisin Yabancılaşma Olgusu”, *Polis Bilimleri Dergisi*, C.4, S.3-4, ss.27- 48
- Güzel, Murat, (2001), “11 Eylül’ün Ötesinde: Terörün Adaleti”, *Tezkire*, S.23, ss. 53-57.



- Hardt, Michael; Negri, Antonio, (2004), *Çokluk*, (çev. Barış Yıldırım), İstanbul: Ayrıntı.
- Kılıç, Sadık, (1995), *İslam'da Sembolik Dil*, İstanbul: İnsan.
- Lukes, Steven, (1998), *Marksizm ve Ahlak*, (çev. Osman Akınhay), İstanbul: Ayrıntı.
- Marshall, Gordon, (1999), *Sosyoloji Sözlüğü*, (çev. Osman Akınhay, Der-ya Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat.
- Marx, Karl, (2003), *Yabancılaşma*, (Der. Barışta Erdost), Ankara: Sol, 2.Baskı.
- May, Todd, (2000), *Postyapısalcı Anarşizmin Siyaset Felsefesi*, (çev. Rahmi G. Ögdül), İstanbul: Ayrıntı.
- Özel, Hüseyin, (2000), "Ölümün Politik İktisadı: Polanyi ve Marx'ın İnsan Anlayışlarına Dayanan Bir Deneme", *Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C. 18, S.2, ss. 61-81.
- Özel, İsmet, (1998), *Üç Mesele (Teknik-Mediyet-Yabancılaşma)*, İstanbul: Şule, 7.Baskı.
- Peffer, Rodney G., (2001), *Marksizm, Ahlak ve Toplumsal Adalet*, (çev. Yavuz Alogan), İstanbul: Ayrıntı.
- Schmitt, Carl, (2006), *Siyasal Kavramı*, (çev. Ece Göztepe), İstanbul: Metis.
- Stevens, Jacqueline, (2001), *Devletin Yeniden Üretimi*, (çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı.
- Şimşek, Şerif M.; Çelik, Adnan; Akgemici, Tahir ve Fettahlioğlu, Tamara, (2006), "Örgütlerde Yabancılaşmanın Yönetimi Araştırması", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.15, ss. 569-587.
- Ulaş, Sarp Erk, (2002), *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat, <http://www.alinteri.org>, "Yabancılaşma ve Sonuçları", (Erişim Tarihi: 04.09.2006).

